— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

Чітка команда лунає на горбку в широкій долині річки Толи.

— Раз, два, три, чотири!

Монгол-ревсомолець, інструктор фізкультури, керує гімнастичними вправами гуртка монголок.

Всі дівчатка в червоних хусточках, в європейських спідничках і блузках, роблять гімнастичні вправи, викидаючи руки вперед та вгору. Їхні червоні хустки та європейський одяг свідчать за те, що їх уже торкнувся революційний подув, який шириться по Монголії.

Ці монголки скинули з себе довгі халати — делі, — з довгими широкими рукавами, і разом з ними пута, що не пускали їх брати участь у громадському житті. Їхні майже чорні пласкі обличчя весело поблискують довгастими, мов сливи, очима. Після прокопчених, як шинка, юрт, брудних і задушних, де дим од вогнища виїдає легені, де вічно горить аргал, сухий кізяк, підогріваючи незмінний чай, що його п'ють із сіллю, їм приємно рухатись у вишикуваних лавах на свіжому повітрі під команду молодого монгола.

Арати піші й кінні, у гостроносих чоботях-гутулах, у халатах і гостроконечних малахаях, підходять, під'їжджають і зацікавлено дивляться на вправи дівчат. Бездільники, ледарі лами з непокритими вистриженими головами, з чотками в руках, наче виконуючи свій обов'язок, годинами дивляться на вправи фізкультурниць.

— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

По-військовому командує чорнявий юнак Гонгор. Він це робить з насолодою, хоча ця робота й стомлює його, як стомлює й

фізкультурниць. Під гарячим, сухим, монгольським сонцем і вона здається найважчою. Але Гонгор командує, і дівчата рухаються організовано, стрункo, як на найліпшому європейському стадіоні.

Нарешті перерва.

Дівчата, сполохуючи хмари коників, влаштовуються на попаленій сонцем траві. Гонгор стомлено сідає на камінь і чомусь важко замислюється.

Гачита. Він думає про неї.

Він думає про ті суперечності, що їх ще треба перебороти в його країні: рештки феодалізму та ламаїзм, що мають глибоке коріння серед численної монгольської людності. Ще є величезне упередження проти революційної монгольської молоді, що несе культуру до своєї відсталої батьківщини.

Гачита. Вона з юрти, що розташувалась ген там далеко, на березі Толи, з заможної родини, що має табуни та отари овець. Вона щодня прилітає сюди на баскому коні, що в'юном крутиться під нею. Вона щодня гарцює на коні навколо групи фізкультурниць, розбризкуючи сміх, як розбризкує свою течію Тола, пронизуючи Гонгора трохи презирливими поглядами, але несамохіть виявляючи велике зацікавлення до вправ фізкультурниць.

Гачита, — в дерев'яному сідлі, що не змінило своєї форми з часів Чінгісхана, в шовкових паризьких панчохах, в лакованих черевичках, що міцно спираються в стремена, в якомусь дивовижному наймоднішому капелюсі й у традиційному монгольському халаті блискучого синього кольору, —найстаранніший спостерігач фізкультурних вправ групи ревсомольської молоді.

Гонгор звик до її присутності на вправах, і тепер йому бракує її. Бо під поглядами Гачити він не відчуває спеки, млявості й утоми.

Поміж дотепних гострих слів, між сміхом він знайшов уже з нею спільну мову. Її зацікавлення ревсомолом — це та ниточка, за яку він хотів витягти її з прокопченої юрти консервативних батьків, з драговин побутових забобонів та умовностей.

Та ось уже кілька день, як Гачити нема.

Не видко навіть куряви, що в далині завжди здіймає її гарячий кінь. Гачити немає, і Гонгор ламає собі голову над питанням, що з нею сталось. Може, легка юрта знялась із свого місця й перекочувала разом із табунами й отарами на нове пасовисько? Тоді прощавай, Гачито, степи й пустелі висушать тебе й зроблять тебе навіки рабинею ламаїзму!

А може, Гачита хвора? Тоді її лікуватимуть лами за всіма правилами тібетської медицини, що роблять лише калік та божевільних. Будь вона в ревсомолі, її обов'язково лікував би європейський лікар, а так батьки навіть заборонять їй удатись до нього.

"Мені шкода тебе, Гачито!" — хочеться голосно гукнути Гонгорові туди, в далечінь, де виблискує в туманній спеці Тола. Але він мовчки підводиться з каменя й шикує в лаву дівчат. Сьогодні він це робить неохоче і мляво, в нього зник увесь смак до роботи.

Вертаючись додому, Гонгор зустрів старого монгола, якого кілька разів бачив із Гачитою. Гонгор зрадів. Мабуть, цей арат знає, що сталося з нею.

— Сайн байна! — привітався Гонгор.

— Са-айя байна! — спинився коло нього арат, чекаючи на продовження розмови.

— Що з Гачитою? — спитав Гонгор, не гаючи часу на попередній вступ.

— Хохай! Гачита хвора, — з байдужим виглядом відповів монгол.

— Що з нею?

— Мітхуке! Не знаю! Лами кажуть, що вона не видужає. Мабуть, її вже однесли в долину смерті...

Гонгор жахнувся від цієї звістки.

Монгол байдуже подивився на нього й рушив далі. Йому було "хамалге" — байдуже, — чи вмерла Гачита, чи жива вона. Одним більше, одним менше — однаково. Ламаїзм витруїв у нього почуття протесту й виховав дивовижну покору долі.

Гонгор застиг серед дороги. Спека спадала. Від гори Богдо-Хан-Ули з лівого на правий берег Толи простяглася довжелезна тінь. Над пилюгою вулиць, як подих паралітика, завмер передвечірній холодок.

Тінь торкнулася почуття Гонгора, і сум опанував його, безпорадний сум, що прийшов із безмежних рівнин та горбів.

"Лами кажуть, що вона не видужає!" — прошепотів Гонгор. Він знав, що означає цей вирок. Він добре розумівся на звичаях своєї країни. Краще було бути вже мертвим, як ще живому вислухати цей вирок.

"Швидше туди, — в долину смерті! Може, він ще застане Гачиту живою!" — І Гонгор зірвався з місця, перемагаючи втому та хвилювання, що знесилювали його.

Він щодуху побіг геть із міста туди, де серед дабанів у рівнині розкинулось страшне монгольське кладовище: долина смерті.

Монголи не закопують у землю своїх мерців. Скрізь, — на рівнинах та дабанах — горбах, у пустелях Гобі, — можна зустріти людські черепи та кістяки, що їх старанно висушило гаряче сонце. Кістяки верблюдів, яків, коней валяються вперемішку з кістяками та черепами людей.

Коли вмирає монгол, його витягають із юрти й кидають у полі. Юрта негайно ж залишає це місце й перебирається в інше. У містах бували випадки, коли мерців витягали просто на вулицю й залишали так.

Щоб запобігти пошестям, революційний уряд Монголії видав наказа, щоб населення ховало своїх мерців за містом, у так званих долинах смерті, що відповідають нашим кладовищам. Але і цей захід кардинально не вплинув на гігієнічний стан міста. Собаки розтягали мерців з долини й приносили до міста недогризені шматки людського тіла.

Гонгор чудово знає всі ці випадки, але він знає і жахливіші речі, що їх породив ламаїзм.

Монголи не люблять ховати своїх мерців. Для цього вони наймають китайців, що переносять їх на кладовище. Гонгор спостерігав один випадок, коли китайці, які теж, до речі, бояться мерців, несли якогось небіжчика на кладовище.

Від необережності носіїв небіжчик випав на землю з носилок. Китайці негайно ж з переляку розбіглись. Гонгорові та його товаришам

довелось багато витратити зусиль, щоб примусити китайців знову покласти труп на носилки й однести його на кладовище.

Уряд видав нового наказа, щоб мерців закопували в землю або принаймні ховали їх у дерев'яних ящиках. Але й цей захід не дав позитивних наслідків.

Кам'янистий ґрунт не дає можливості глибоко закопувати мерців, і хижі монгольські собаки виривають їх з землі. Ящики, що їх дуже важко робити, бо нема дерева, теж не допомогли... Собаки розгризають і руйнують їх краще, як це зробила б людина з молотком або сокирою в руці.

Величезний вплив лам на долю монгольського народу позначився навіть на смерті фундатора народної партії, вождя монгольської армії Сухе-Батора. Сухе-Батор, що застудився при нічному об'їзді варт, був, очевидно, отруєний, через те, що Богдо-Геген, який надіслав йому як ліки... власну сечу, заборонив зробити хворому потрібну операцію. Але тіло Сухе-Батора, незважаючи на звичай виносити небіжчиків у степ, було поховано в землі.

Це був, здається, перший випадок, коли було порушено закон, що забороняв копати землю, і перший випадок, коли тіло небіжчика-монгола було поховане в землі.

Але вплив лам має ще жахливіші, ще потворніші наслідки, через це Гонгор так тепер поспішає в долину смерті, гадаючи, що випадково може допомогти Гачиті.

Лами не тільки виступають як служки релігії, вони виступають у побуті монгола як досвідчені лікарі. Застосовуючи тібетську медицину, вони калічать та отруюють народ, користуючись із його культурної відсталості. Коли людина тяжко хвора і лами не мають надії, що вона вилікується, вони ухвалюють вирок, що людина помре. Це рівнозначно

тому, що людина вже вмерла. Родичі хворого виносять його ще живого в степ або в долину смерті, де той конає в жахливій агонії.

Гонгор знає випадки, коли старі монголи, що їм лами вирекли неминучу смерть, були винесені на кладовище, але там, випадково не потрапивши до пащ лютих псів, видужували й вертались пішки додому в юрту. Але родина вже не приймала такого "небіжчика". "Небіжчикові" від нічого робити доводилося йти на базар і там жебракувати аж до своєї справжньої смерті.

Гонгор знає, що, незважаючи на всі накази уряду, з Гачитою міг трапитись такий випадок. Її некультурні, консервативні батьки, що старанно додержуються ламаїзму, могли проробити і з нею таку жахливу річ. Недурно ж монгол, якого він зустрів на дорозі, сказав, що лами вирекли їй смерть.

Гонгор, охоплений нудьгою і страхом, щодуху біг до кладовища. Хмари коників, потурбовані його бігом, віялом відстрибували в різні боки. Задихаючись од підйому на дабани, випалені сонцем, спотикаючись об каміння, Гонгор біг під натиском страшних думок.

"Може, Гачиту не винесли в долину, тоді всі його турботи марні. І це було б надзвичайно добре!" Це припущення трохи заспокоювало його, але думка про те, що він може побачити її вже мертвою, одчаєм наповнювала його.

"А що, коли вона справді ще жива, коли її ще можна врятувати?" Ця думка перемагала втому й хвилювання, насичувала його великою енергією, спонукала його бігти ще швидше. Гонгор падав кілька разів од перевтоми, але, зціпивши зуби, знову підводився й біг, як навіжений, ніби від цього бігу залежало його особисте щастя.

Нарешті він, хитаючись, спинився. Перед ним у рівнині розкинулося страшне монгольське кладовище, страшна долина смерті. Перемагаючи

вихований поколіннями в ньому страх, Гонгор пішов страшною долиною. Під ногами забіліли черепи, кістки, потворні, обгризені зубами собак людські тулуби, зав'ялені, засушені сонцем. Ніде не було помітно гниття. Сонце було найкращий грабар, воно консервувало все своєю страшною спекою, що висушувала недогризені собаками трупи.

Од одного дабана ген до другого біліли черепи, що страшними чорними очицями вдивлялись у відважного незнайомця. На Гонгора шкірились міцні білі зуби його померлих земляків, міцні білі зуби, що, здавалось, лише й були призначені для того, щоб розривати м'ясо при поживі. Ці зуби, що шкірили черепи на Гонгора, доводили його до божевілля, його страх збільшувався.

З боку від себе він побачив чорного пса, що, не звертаючи жодної уваги на нього, лежав у траві й ретельно гриз шматок чиєїсь ноги. Гонгор, щоб трохи підбадьорити себе, схопив камінь, і, голосно крикнувши, кинув його в собаку. Пес поволі підвівся, постояв, байдуже й спокійно подивився на Гонгора і потім знову важко ліг у траву коло своєї поживи. Ніхто не смів тут турбувати псів, і пес не звернув жодної уваги на камінь та крик Гонгора.

Де ж Гачита?

Гонгор став старанно обходити долину, розглядаючи кожний камінець, заглядаючи до розбитих трун, що з них висіли шматки забрудненої трупом матерії. Перемагаючи огиду й страх, Гонгор заглядав у кожний куточок, але Гачити ніде не було. Це трохи заспокоїло його. Значить, вона ще не вмерла, значить, її не занесли сюди, але Гонгор не припиняв своїх шукань.

В кінці долини лежала велика купа накиданого монголами каміння, що зветься Або. Такі купи каміння зростають у степах і при дорогах у честь якого-небудь духа чи божества. Кожний монгол, що проходять

повз таку купку каміння, обов'язково покладе кілька камінців до неї, і купка зростає в білий камінний горб.

Гонгор пішов у напрямі до цієї купи каміння. Лише тут він ще не шукав Гачиту.

Гонгор підійшов ближче. Раптом він спинився, затримуючи подих і відчуваючи страшну колотнечу серця.

З тінявого боку Або лежала на підстилці якась людина. Людина лежала на боку, трохи підібгавши ноги, ніби якийсь екстравагантний дивак, що прийшов сюди поспати в тіні каміння.

Поволі в свідомість Гонгора впала знайомість цієї постаті. Це, безперечно, була Гачита, вдягнена, як завжди, у свій синій блискучий халат, що так не єднався з шовковими панчохами і лакованими паризькими черевичками.

— Гачито! — скрикнув мимоволі Гонгор і припав коло неї.

Вона не ворухнулась.

Гонгор обережно повернув її обличчя до себе. Воно було знесилене й бліде. Чорна тінь впала коло заплющених очей. Але Гонгор відчув ту невловиму теплінь, що ще жевріла в її тілі.

— Гачито! — знову покликав він з одчаєм у голосі.

Він обережно поворушив її, пильно й жадібно вдивляючись у зблідле, але прекрасне обличчя, в обличчя будди, що стоїть у найбільшому храмі — Гандані, — й дивиться на прихожанина з байдужим виглядом блискучого золотого обличчя.

Але раптом Гачита розплющила очі, й її лице одразу стало людським, осяяне тим промінням, що освітлює лише живі обличчя людей.

— Гачито, ти пізнаєш мене? — зраділо спитав Гонгор, обіймаючи її й підіймаючи трохи з землі її голову.

Гачита знесилено щось прошепотіла й знову заплющила очі, її голова непритомно впала йому на руки.

Що робити?

Гонгор безпорадно оглянув долину.

Вона була мертва й порожня. Подалець стояли поруч двоє чорних собак і уважно стежили за його рухами.

Вечоріло. Небо стало синє, й довгі тіні лягли від дабанів.

Час був негайно тікати звідси, поки не зібралися зграї псів, які могли розправитися і з Гачитою і з ним.

Страх і безсилля охопили Гонгора. Він трохи посидів, відпочиваючи й збираючись з силами. Він не міг тут покинути Гачиту, серед цих потворних псів.

Напруживши всі свої сили, Гонгор підвівся, підхопивши на руки Гачиту. Вона здалася йому легенькою, як пушинка. І Гонгор манівцями, скорочуючи шлях, пішов з цієї жахливої долини, несучи в обіймах дівчину.

Чорні пси на деякій відстані слідкували за ним, як нічна загроза, що з її лабет він викрав дорогоцінну здобич.

Щокроку йому ставало важче нести її. Він падав з ніг од утоми. Що далі він одходив од страшної долини, то все більше втрачав сили. Але він знайшов у собі мужність донести її до себе додому.

Європейський лікар врятував Гачиту. Вона поволі видужала й залишилася жити в Гонгора. Як і слід було чекати, батьки відмовилися від неї.

Єдине, за чим сумувала Гачита, живучи в Гонгора, це за конем, якого тепер у неї не було.

І вона разом з Гонгором почала заощаджувати гроші, щоб купити велосипед.